

PRÁVNÍ PRINCIPY

INGRID KOVÁŘOVÁ KOCHOVÁ

Doktorand Katedry občanského práva Právnické fakulty Masarykovy univerzity Brno

Odborný asistent Katedry občanského a pracovního práva Právnické fakulty Univerzity Palackého Olomouc

Soudce Okresního soudu v Olomouci

Abstrakt:

Příspěvek pojednává o principech v právu. V úvodu je termín „princip“ jazykově vymezen. Následuje vymezení chápání principů v právu u vybraných autorů, upozorňuje se na vývoj pozitivistické koncepce po r. 1945. V návaznosti na toto vymezení se pak příspěvek zabývá stavem chápání principů v českém prostředí, stávající možnosti Ústavního soudu a obecných soudů je aplikovat v rozhodovací činnosti. Formuluje další otázky, které v důsledku existence principů aktuálně vnikají.

Klíčová slova:

Právní princip – pozitivismus- přirozené právo.

Abstract:

The paper disserts on principle in law. At the beginnig the term „principle“ is linguistically determinated, followed by the scope of the understanding of the term principle in law by chosen authors, highlighting the development of the positivism conception after 1945. Related on this detrermination put my paper mind to the status of the understanding of the term principle in czech background, current possibilities of the constitutional court and common courts to aplicatte principle in the decision process. It formulates other questions, which in the consequence of the existence of the principle currently occure.

Key words:

Law principle – positivism- ius naturae.

I. Termín „princip“ a jeho jazykové vymezení.

Otázka právních principů či právních zásad je otázkou aktuální. Nejprve k terminologii. V právní vědě se používá termín „princip“ i termín „zásada“. Někteří autoři je vnímají jako synonyma, někteří autoři tyto termíny odlišují, přičemž termín „princip“ je chápán jako obecnější, pro vyjádření zásad obecnějších, vlastních celému systému práva. I tato základní terminologie si zaslouží pozornost.¹

V první polovině minulého století bylo mezi těmito pojmy důsledně rozlišováno. Velký Ottův slovník naučný definoval princip jako všeobecnou větu, která slouží za východisko pro další vysvětlování a důkaz. Má-li tedy být správně postupováno, musí být dán v principu důvod buď samozřejmý nebo dokázaný.² Dále dodává, že každá věda má své principy, otázka principů nejvšeobecnějších, všem vědám společných, náleží filosofii.

Od těchto principů odlišuje principy konání. To jsou důvody, které pokládáme za dostatečné, aby motivovaly to které jednání, popřípadě mravní přesvědčení vůbec. V této formě principy slují zásadami konání čili maximami. Princip čili idea práva je vůdčí myšlenkou práva, zdrojem práva, pramenem práva. V případě přirozeného práva, je zdrojem práva lidská přirozenost. V případě práva pozitivního je zdrojem práva vůle suverénní moci lidu – státu.³

Zásada je chápána ve smyslu mravním a znamená pravidlo konání, jehož závaznost pro sebe uznáváme. Stává se pohnutkou vůle.⁴ I

V současnosti se pod pojmem princip rozumí původ, základ, zásada, základní myšlenka, základní obecný zákon, z něhož se vychází při odvozování dalších poznatků.⁵ Právní principy jsou termín označující teoretické zásady tvorby a realizace práva.⁶

Tyto terminologické rozdíly mohou být vnímány jako nedůležité. Svůj význam ale mají, zejména při studiu pramenů z období před r. 1948. Právní teorie do tohoto období byla

¹ Tyto termíny používá jako synonyma např. prof. J. Hurdík in Hurdík.J.:Zásady soukromého práva. Brno: Pr.F.MU,1998, str. 11.

² Ottův slovník naučný ,Praha Agro 2000, díl dvacátý, str. 696

³ Ottův slovník naučný ,Praha Agro 2000, díl dvacátý, str. 696

⁴ Ottův slovník naučný , Vydavatel a nakladatel J. Otto v Praze, 1908, díl dvacátý sedmý, str. 563

⁵ Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích, Encyklopedie Diderot 1999, Praha, díl šestý, str. 252

⁶ Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích, Encyklopedie Diderot 1999, Praha, díl šestý, str. 253

poměrně precizní při formulaci svých závěrů.⁷ Jsou tedy i důležité pokud nyní právní teorie, resp. filosofie práva hodlá vysvětlovat pojem práva, pro samotný právní diskurz, a to nejen v rámci české právní diskuse, ale i při komunikaci překračující hranice našeho právního systému. Ostatně pojmová nejednotnost je dnes jevem poměrně běžným. Projevuje se i při přebírání cizojazyčných teoretických závěrů.

II. Pozitivismus a koncepce přirozeného práva.

Dále při formulaci obsahu právních principů a určení jejich místa v právu, právním řádu je třeba rozlišovat, ke kterému směru v právním myšlení se autor hlásí, zda je právním pozitivistou či zastáncem práva přirozeného.

Právní pozitivismus se rozšířil v 19. století v několika formách a přispěl k posílení formální právní jistoty a zákonnosti liberální éry. Již od počátku 20. století je ale kritizován pro svůj formalismus, zůstává však stále jedním z nejrozšířenějších směrů právní teorie i praxe. Pozitivismus je vnímán jako vůdčí směr i naší českou právní teorií. Tato česká pozitivistická tradice je i důsledkem činnosti brněnské normativní školy.

Zastánci práva přirozeného chápou práva jako obsahově pevně dané právo, které vyplývá z řádu přírody a lidské přirozenosti, jež je ve své podstatě neměnná.

Od druhé světové války se objevují snahy o oživení přirozenoprávního myšlení a argumentaci. Proč? Odpověď je nasnadě a vychází z výše uvedeného, dále též ze společenského vývoje v letech nacismu, tedy doby totalit, kdy bylo zapotřebí překonat zjevné bezprávní práva pozitivního. Šlo rovněž o reakci na obsahovou prázdnotu právního formalismus a snahu o jeho překonání.

Odkazují na Radbruchovu formuli, závěry ke kterým dospěl významný německý právník Gustav Radbruch. Podle jeho závěru lze pozitivní systém norem jen tehdy a potud nepovažovat za právo, když a pokud je zjevně v rozporu se základními a obecně uznávanými zásadami spravedlnosti, přirozeného práva. Konflikt mezi spravedlností a právní jistotou patrně lze řešit jen tak, že pozitivní právo, zajišťované předpisy a moci, má přednost i tehdy,

⁷ srov. např. Kubeš, V: Smlouvy proti dobrým mravům, Brno, Orbis, 1933.

pokud je obsahově nespravedlivé a neúčelné, vyjma toho, jestliže rozpor mezi pozitivním zákonem a spravedlností dosáhne tak nesnesitelné míry, že zákon musí jako nenáležitě právo (unrichtiges Recht) spravedlnost ustoupit.⁸ Tyto závěry se uplatňují v judikatuře Spolkového soudu Spolkové republiky Německo. Jde v podstatě o prioritu přirozeného práva před pozitivním.

V druhé polovině minulého století se znovu a s větším zájmem právní teoretikové začínají věnovat studiu a formulaci právních principů. Je samozřejmě nutné odlišit, zda autor pochází ze země s anglosaskou právní tradicí či tradice kontinentální. Toto ukotvení autora má vliv na to, jak je schopen principy v právu vnímat.

III. Právně teoretické vymezení principů v rámci přirozeného práva.

Za stěžejní práci lze považovat práci Ronalda Dworkina, která vyšla v r. 2001 pod českým názvem *Když se práva berou vážně*. Dworkin definuje jednak termín „princip“ (principle) jako druhové označení celého souboru standardů jiných, tj. odlišných od pravidel.⁹ Princip je standard, který se má dodržovat nikoli proto, že to pomůže zajistit něco lepšího, ve smyslu utilitárním, z pohledu jedince, či skupiny osob, ale proto, že to požaduje spravedlnost (justice), slušnost (fairness), nebo nějaké jiné dimenze morálky (morality), např. nikdo nesmí mít prospěch ze svého protiprávního jednání. Vidíme zde tedy posun od vnímání termínu „princip“ jak byl uveden v úvodu toho příspěvku.

Dále užívá termín „politika“ (policy). Jde o kategorii odlišnou od principu, standard, který určuje cíl, jehož se má dosáhnout, zpravidla zlepšení určité ekonomické, politické nebo sociální kvality společnosti. Rozdíl mezi právními principy a právními pravidly spočívá dle Dworkina v logice věci. Pravidla je třeba aplikovat metodou všechno nebo nic. Pravidlo pro danou situaci platí, nebo neplatí.¹⁰ Principy nestanoví právní důsledky, jež nastanou automaticky. Princip stanoví důvod, který ukazuje určitým směrem, žádné konkrétní rozhodnutí však nevyvolává.¹¹ Každý princip má svoji důležitost (weight), dochází-li mezi nimi ke konfliktu, musí soudce přihlédnout k důležitosti každého z nich. Pravidla tuto dimenzi

⁸ citováno dle Holländer, P: Ústavněprávní argumentace ohlednutí po deseti letech Ústavního soudu, Praha, Linde, 2003, 1 vydání, str. 14

⁹ Dworkin, R.: *Když se práva berou vážně*. Praha: Oikoymenth, 2001, str. 43

¹⁰ Dworkin, R.: *Když se práva berou vážně*. Praha: Oikoymenth, 2001, str. 46

¹¹ Dworkin, R.: *Když se práva berou vážně*. Praha: Oikoymenth, 2001, str. 49

nemají, hovoří se o funkcionální důležitosti, jedno pravidlo z důvodu své větší váhy nemůže nahradit druhé. Odporují-li si, pak se konflikt řeší odkazem na pravidlo, které tuto kolizi řeší.

V praxi jsou někdy obtížně rozlišitelná pravidla a principy. Některé ustanovení může fungovat logicky jako pravidlo (uvozeno např. slovy „přiměřeně užije“) a reálně jako princip (posuzuje ostatní aspekty, a z toho dovodí, zda je či není přiměřené). Pak může být aplikace pravidel závislá na principech. Právní principy jsou zvláštním druhem standardů, je jich mnoho, největší význam mají v obtížných sporech (hard cases). Principy hrají klíčovou roli v argumentaci soudu (jiného aplikujícího), při zdůvodňování svého rozhodnutí (právního závěru). Dworkinův přístup je přístupem hledání přirozenosti práva a tu spatřuje ve schopnosti soudců brát práva jedinců vážně. Dworkinův přístup je přístupem přirozenoprávním.

IV. Právně teoretické vymezení principů v rámci právního pozitivismu.

I pozitivisté si uvědomují existenci principů. Těmito otázkami se ve svých pracích zabývají např. H. L. A. Hart, Robert Alexy i Ota Weinberger.

Dworkinův přístup je kritikou koncepce H.L.A.Harta¹² a tedy pozitivismu. Na tuto kritiku Hart reagoval. Hart rovněž připouští existenci principů. Od pravidel se odlišují tím, že jsou obecné, nespécifické, přičemž více dílčích principů může ve svém souhrnu tvořit jeden princip hlavní, základní. Dále principy někdy více, někdy méně vyjadřují svůj účel, význam, obsah. Určení těchto vlastností závisí na úhlu pohledu.¹³

Německý právní teoretik Robert Alexy rovněž připouští existenci principů. Kritizuje však přístup Dworkinův. Podle Alexyho Dworkinovo pojetí neobstojí, protože ani u pravidel nelze v jejich hypotéze postihnout všechny výjimky (a to zejména s ohledem na určení okruhu principů, jež mohou způsobit výjimku z pravidla). Logický rozdíl mezi pravidlem a principem lze proto stanovit v případě kolize. Pokud je řešení dáno poměřováním obou v kolizi stojících norem, pak se jedná o principy. Pokud je aplikace dána jednoznačně, jde o pravidla. Termín princip používá ne pouze pro individuální práva, ale i pro kolektivní dobro. Pro Alexyho jsou principy příkazy k optimalizaci. Princip je definován schopností poměřování v kolizi a svým aproximativním a nikoli absolutním charakterem. Klíčovým principem v důsledku nutnosti poměřování v kolizi stojících norem je princip proporcionality.

¹² Dworkin, R.: Když se práva berou vážně. Praha: Oikoymenth, 2001, str. 40

¹³ Hart, H.L.A.: The Konzept of Law. Oxford:Clarendon Press, 1994, str.260

Tedy dojde-li ke kolizi dvou principů, je nutné je aplikovat (rozhodnout) tak, aby oba aplikované principy byly uplatněny v maximální možné míře.¹⁴ Alexy k principům řadí i veřejná dobra, např. ochrana veřejného pořádku, ochrana státní bezpečnosti.

Weinberger řadí principy do množiny právních pravidel. Formuluje názor, že principy mohou a mají být, mají-li být vyjádřeny explicitně, dovozeny ze souboru platných právních norem, a to jejich zobecněním. V systému práva je zapotřebí spatřovat určitý celek, který je smysluplně uspořádán, a to podle svého účelu. Jeho součástí jsou i abstraktní pravidla, která jsou označována jako právní zásady, nebo obecné právní principy. Principy představují vedoucí zásady pozitivní právní regulace, jsou to prvky tvorby a odůvodnění právních rozhodnutí. Zdůrazňuje tedy jejich význam při interpretaci a aplikaci práva, zejména v tzv. problematických případech (hard cases). Weinberger poznamenává, že teorie právních principů doposud není rozvinuta, je zapotřebí provést přesnou kategorizaci, když jejich charakter je rozdílný, podle toho, k jakému právu se vztahují. Weinberger vymezuje základní charakteristiku principů následovně: Jde o abstraktní pravidla, přispívají k řešení právních vztahů, jejichž posouzení je závislé na hodnocení soudce, soudcovském uvážení. Mohou se týkat jednoho a téhož případu, ale mohou vést k přijetí různých, či dokonce opačných rozhodnutí. Důraz klade na to, aby bylo prokázáno, že jsou platným právem. Jako platné právo (pozitivní právo) mohou existovat tak, že jsou obsaženy v platných právních předpisech, případně se stávají se platným právem jako rationes descidendi precedentů, případně je lze odvodit abstrahováním ze souboru předpisů, nebo jsou vytvořeny soudem na základě jeho právotvorné kompetence.¹⁵

V. Vnímání právních principů v českém právu.

Česká právní praxe je praxí právně pozitivistickou, někdy se setkáváme i s termínem vypjatý právní pozitivismus. Mající svůj původ v době komunistické totality.¹⁶ Soudce se striktně držel psaného práva. V případě konfliktu právních norem se nepokusil dotvářet právní normy, ale přenést vyřešení konfliktu z jeho vlastní jurisdikce, obvykle na soud stupně vyššího. Česká právní praxe se také musela vypořádat s tím, jak aplikovat pozitivní právo

¹⁴ Holländer, P.: *Filosofie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2006, str. 145 a násl.

¹⁵ Weinberger, O.: *Norma a instituce (Úvod do teorie práva)*. Brno: Masarykova univerzita, 1995, str. 80, 81

¹⁶ Kühn, Z.: *Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transformace. Analýza příčin postkomunistické právní krize*. Praha: C.H.Beck, 2005, str. 105 a násl.

platné a účinné z doby před r. 1989. Kolizi v duchu výše citované Radbruchovy formule řešil i Ústavní soud ČR.

Ústavní soud se v současnosti jednoznačně přiklání k závěrům plynoucím z úvah Roberta Alexyho, přiznává existenci principů. Zdrojem principů je pro něj Ústava ČR, resp. Listina základních práv a svobod, z nichž lze existenci principů dovodit. (S ohledem na čl. 10 Ústavy ČR¹⁷ lze pak právní principy v souladu s tímto přístupem hledat i v mezinárodních smlouvách?)

Prostřednictvím těchto pramenů ústavního práva pak principy, zde obsažené prozařují do ostatních právních norem tvořících právní řád, tedy např. i do práva občanského. Hovoří o tzv. prozařování.¹⁸ Vedle principů takto obsažených v ústavním pořádku jsou pro jeho rozhodovací praxi měřítkem i veřejná dobra. Tedy to, co jinak R. Dworkin nazývá termínem politika (policy). Z takového pojetí principů, principu proporcionality se podává, že jde o postup, jímž dosahujeme vytčeného cíle (v širším smyslu slova), postup, jež volíme, abychom dospěli určitých-vědeckých- poznatků, popř. je zařadili a utřídili ve vědní celek.(užší smysl slova). Jde tedy o redukci ideje na metodu?¹⁹

Argumentace ústavněprávní má svá specifika, plynoucí z rozdílného místa Ústavního soudu v systému státních orgánů. Ústavní soud je orgánem ochrany ústavnosti²⁰, předmět jeho působnosti je vymezen Ústavou²¹ na rozdíl od vymezení místa a působnosti obecných soudů.²² V případě konfliktu normy tzv. jednoduchého práva s Ústavou je obecný soud povinen předložit věc k posouzení Ústavnímu soudu.²³ Je tedy zřejmé, že obecný soud nemůže sám argumentovat v případě řešení např. konkrétního civilního sporu Ústavou oproti právnímu předpisu (normě jednoduchého práva), k tomu je povolán pouze Ústavní soud. Jde o normu procedurální, tedy vylučující jakýkoli jiný postup. Cestou v tomto případě může být pouze výklad normy tzv. jednoduchého práva ústavně konformním výkladem a nikoli

¹⁷ Čl. 10 Ústavy ČR: Vyhlášené mezinárodní smlouvy, k jejichž ratifikaci dal Parlament souhlas a jimiž je Česká republika vázána, jsou součástí právního řádu; stanoví-li mezinárodní smlouva něco jiného než zákon, použije se mezinárodní smlouva.

¹⁸ Holländer, P: Ústavněprávní argumentace ohlednutí po deseti letech Ústavního soudu, Praha, Linde, 2003, 1 vydání, str. 16, str. 82 a násl.

¹⁹ Ottův slovník naučný nové doby, Dodatky k velkému Ottovu slovníku naučnému, Díl čtvrtý svazek první Argo, Paseka 2002, str. 206-207

²⁰ čl. 83 Ústavy ČR ú.z. č. 1/1993 Sb

²¹ čl. 87 odst. 1,2 Ústavy ČR ú.z. č. 1/1993 Sb

²² čl. 90 a čl. 91 Ústavy ČR ú.z. č. 1/1993 Sb

²³ čl. 95 odst. 2 Ústavy ČR ú.z. č. 1/1993 Sb

výkladem s ústavou nekonformním. Je ale otazné, zda pouze tento způsob výkladu tvoří pro obecné soudy dostatečný prostor pro uplatnění principů v jeho rozhodování.

V naší právní teorii se dále objevuje snaha hledat cestu z výše naznačené změny chápání pozitivního práva jako jediného pramene práva i cestou právní komparace, zdůrazněním aspektů fungování anglosaského právního systému tak, aby bylo možno, zřejmě z důvodu snahy inspirovat praktikující právníky, odpoutat naše právo od doslovného znění zákona, směrem k posílení role interpretace práva a právní argumentace v rámci jednotlivých soudních rozhodnutí (precedentů).²⁴ I tyto snahy lze hodnotit pozitivně. Nicméně je nutno zdůraznit, že i anglosaský právní systém má svá negativa. Právo je značně relativizováno, je příliš pragmatické.

VI. Namísto závěru řada otázek.

Názorový vývoj po r. 1945 jasně ukázal, že pozitivismus již nadále není schopen popírat existenci přirozeného práva. Právní pozitivista 19 st. vznímal právo pouze jako systém právních norem, jako úžasný technický vynález, krásný nový efektivní stroj, který podle návodu pozitivistické právní teorie zkoumá, objevuje jeho součásti a funkce pouhou empirií. Právo však není přírodním jevem, technickou záležitostí. Právo patří do skupiny věd společenských, věd o společnosti o člověku. Člověka však nelze vnímat pouze technicistickým způsobem jako něco co funguje podle určitých pouze empiricky uchopitelných pravidel. Pozitivismus opomíjel i duchovní stránku lidské osobnosti a to, jak člověka v průběhu jeho života ovlivňuje.

Z doposud konstatovaného je zřejmé, že vedle práva v podobě systému práva ať už kontinentálního nebo anglosaského má své místo i právní filosofie. Tento pojem použil poprvé právní teoretik a historik G. Hugo v učebnici, kterou nazval Učebnice přirozeného práva jako filosofie pozitivního práva. Chtěl zdůraznit, že zkoumání práva musí být hlubší,

²⁴ např. Kühn, Z.: Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transformace. Analýza příčin postkomunistické právní krize, 1. vydání, Praha, C.H.Beck, 2005

nelze se zabývat pouze právem přirozeným. Takový přístup, který považuje obě formy práva (přirozené i pozitivní) za rovnocenné, nazval právní filosofií.²⁵

Při těchto úvahách nelze dospět k jednoduchému a jednoznačnému výsledku, k řešení tohoto problému. Takové řešení by nepochybně bylo řešením prvoplánovým a zcela určitě nevědeckým. Lze souhlasit s tím, že stojíme u zrodu nového právně teoretického paradigmatu. (?).²⁶

Lze dosáhnout lepšího právního systému syntézou nejlepších prvků obou, myšleno pozitivismu a přirozenoprávní teorie? Domnívám se, že nikoli. Nelze spojit nespojitelné. Z vývoje práva je zřejmé, že přirozené právo existuje. Přirozené právo bylo a je základem jako kontinentálního tak i anglosaského systému práva. Pozitivismus z něj vyšel, vymezil sám sebe v kritice vůči němu, byl technicistickou koncepcí vzniklou a mající svůj význam v dané době, právě jako garant tehdy moderních výdobytků společenského vývoje. Tyto výdobytky, jsou dnes již dostatečně fixovány, interiorizovány, nepotřebují zvláštní ochranu.

Je tu znovu společenská potřeba koncepce pozitivismu v podobě tvorby jednotného evropského práva? V rámci snahy o vytvoření jednotného evropského práva?²⁷ Má proto pozitivismus stále mít své místo?

V neposlední řadě je nyní vrcholně praktickou otázkou, zda a jak navázat v procesu normotvorby na právní kontinuitu právního řádu v místě, kde byla přetržena, zda je to možné, a to s ohledem na prostý fakt uplynutí sedmdesáti let, doby uplynulé právě od tohoto přetržení v r. 1939?²⁸ Zda neprovést hlubokou reflexi současného stavu a z ní vycházet. Prosté navázání v budoucnu povede k hluboké revizi v důsledku rozvoje právní filosofie (právní vědy). Onen rozvoj totiž už začal.

²⁵ citováno dle Machalová. T.: Tradice a perspektivy racionalistického právního myšlení, MU Brno, 2004, 1. vydání, str. 324

²⁶ Holländer, P: Ústavněprávní argumentace ohlednutí po deseti letech Ústavního soudu, Prah, Linde, 2003, 1. vydání, str. 11 až 23

²⁷ např. The Principles of European Civil Law (PECL), The Principles of European Tort Law (PETL)

²⁸ po r. 1945 následovalo příliš krátké období let 1946 a 1947, které v sobě již skrývalo zárodky vývoje období po r. 1948

Literatura:

1. Dworkin, R.: Když se práva berou vážně. Praha: Oikoymenth, 2001, 455 stran, ISBN: 80-7298-022-X.
2. Hart, H.L.A.: Pojem práva, Praha: Prostor, 2004, 302 stran, ISBN: 80-7260-103-2.
3. Holländer, P.: Ústavněprávní argumentace. Ohlédnutí po deseti letech Ústavního soudu. Praha: Linde, 2003, 103 stran, ISBN: 80-86131-37-8.
4. Holländer, P.: Filosofie práva. Plzeň: Aleš Čeněk, 2006, 303 stran, ISBN: 80-86898-96-2.
5. Hurdík, J.: Zásady soukromého práva. Brno: Masarykova univerzita 1998, 168 stran, ISBN: 80-210-2001-6.
6. Kubeš, V.: Smlouvy proti dobrým mravům, Brno-Praha: Orbis, 1933, 316 stran
7. Kühn, Z., Bobek, M., Polčák, R. (eds.): Judikatura a právní argumentace. Teoretické aspekty práce s judikaturou. Praha: Auditorium, 2006, 234 stran, ISBN: 80-903786-0-9.
8. Kühn, Z.: Aplikace práva soudcem v éře středoevropského komunismu a transformace. Analýza příčin postkomunistické právní krize. Praha: C.H.Beck, 2005, 201 stran, ISBN: 80-7179-429-5.
9. Machalová, T.: Tradice a perspektivy racionalistického právního myšlení, Brno: Masarykova univerzita, 2004, 342 stran, ISBN: 80-210-3606-0.
10. Weinberger, O.: Norma a instituce (Úvod do teorie práva), Brno, Masarykova univerzita, 1995, 217 stran, ISBN: 80-210-1123-8.
11. Ottův slovník naučný, díl dvacátý, Praha: Argo 2000, 1087 stran, ISBN: 80-7203-267-4.
12. Ottův slovník naučný nové doby, Dodatky k velkému Ottovu slovníku naučnému, Díl čtvrtý svazek první, Praha: Argo, Paseka 2002, 708 stran, ISBN: 80-7203-341-7.
13. Ottův slovník naučný, dvacátý sedmý díl, Praha: Vydavatel a nakladatel J. Otto v Praze, 1908
14. Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích, Encyklopedie Diderot, Praha, 1999, svazek 6., ISBN svazku: 80-902555-8-2, svazek 8. ISBN: 80-902723-0-4.

Kontakt:

ingird.kovarovakochova@osoud.olc.justice.cz